

ADRIAN CHIRCU
(Cluj-Napoca)

UN VECHI SUFIX ADVERBIAL REGIONAL: *-UL*

0. În rândurile de mai jos, ne propunem să urmărim modul în care a apărut și a funcționat în limba română veche un sufix adverbial rar întâlnit. Începând de la început, trebuie să remarcăm faptul că, în paginile studiilor dedicate adverbului, sufixul adverbial *-ul* nu este menționat, chiar dacă apare în textele românești din secolul al XVII-lea, în regiunea Banat-Hunedoara, redactate cu alfabet latin și cu ortografie maghiară. De asemenea, menționăm că inventarul adverbelor în *-ul* este foarte redus (câteva unități) și se pare că este vorba despre un afix, ale cărui origini trebuie căutate în limba maghiară, întrebuiind pentru exprimarea modalității.

1. În maghiară, sufixul asupra căruia ne-am opriți este unul modal, însă nu se poate atașa la orice bază derivativă, și cum ne-am atâtuită, chiar dacă, în această limbă, posibilitățile de a exprima modalitatea sunt la fel de numeroase ca în română.

1.1. Astăzi, în maghiară, sufixul adverbial *-ul* prezintă două variante: *-ul* și *-üл*, și răspunsul întrebuiind are depinde foarte mult de armonia în cadrul cuvântului, în sensul că, dacă, în rădăcina cuvântului, avem una dintre vocalele *e*, *i*, *ö*, *ü*, atunci sufixul care se atașează este *-üл*, iar, dacă, în rădăcina, sunt vocalele *a*, *o*, *u*, atunci trebuie să folosim pe *-ul*.

1.2. În zilele noastre, sufixul *-ul* este mai degrabă întrebuiind pentru a desemna o limbă: *németül* ‘nem e te’, *oláhul* (peiorativ) ‘române te’, *olaszul* ‘italiene te’, *románul* ‘române te’, și, mai rar, denumirea unui comportament *betyárul* ‘haidește te’, *vitézül* ‘viteză te’, *ravaszul* ‘cu iretenie’, *rosszul* ‘prost, rău, greșit’, *gazemberül* ‘mi-ele te, ticlo-e te’, *kutyául* ‘câine te’.

2. Cele câteva forme în *-ul* care se găsesc în textele noastre vechi rămân tributare, probabil, unor modele maghiare care au fost calchiate.

În acest sens, Nicolae Drăganu susine că „influența limbii ungurești în acest timp era atât de puternică, încât numeroase cuvinte ungurești erau întrebuiate în limba românească, care nu erau cultivat în calea, întocmai ca neologisme de astăzi. Nimic nu dovedește mai multă răia acestei influențe decât faptul că, în acest timp, afară de sufixele ungurești pe care le avem și acum în limbă [...] eram pe cale să mai primim și altele” (Drăganu 1924–1926, p. 147).

2.1. O primă semnalare a acestor adverbe o datoră lui Gr. Sila este, prezentând o *Psaltire calviniano-romana versificată*, întocmiteme într-un „vocabulariu alfabetic de totă luna cuvintelor și formele bune mai vechie” (Sila și 1875, p. 143), pe care îl prezintă în două numere ulterioare¹, considerând că majoritatea cuvintelor sunt „mai rare, mai arcaice, dar totușodata bune românescă” (nr. 13, p. 151).

În paginile glosarului, Gr. Sila îngăzduiează și comentă unele forme mai vechi, pe care le consideră importante pentru cititor. Printre cuvintele menționate, se găsesc și unele formă adverbiale în *-ul*, asupra cărora vom zebra.

Formele adverbiale sunt: *adensulu*, în *adinsu* (Ps. XXXIII); *adesulu*, *adeseori* (Ps. CIII); *cu scurtulu*, *pre scurtu*, *scurtu*; *nebuniulu*, *nebunesce* (Ps. LIX); *orbiulu*, *orbesce* (Ps. LXXIX). Valoarea lor adverbială este de netă găduită, însă credem că trebuie să facem o distincție între acestea.

2.1.1. Primele forme trebuie mai degrabă apropiate de construcțiile românești cu articol hotărât aparent (falsă determinare), care sunt frecvente în limba veche (*cu totul*, *cu multul*, *cu deșertul*, *cu de-adinsul* (*cu tot adinsul*), *pe am nuntul*, *pre strîmbul*), nemaiamintindu-le pe cele care se încadrează în clasa locuitoriilor de tipul *de-a ... -ul*, *-a* (*de-a lungi ul*, *de-a valoma*) decât de un posibil model maghiar:

- (1) *i e intrai înlontrul, v zu copil g os mic zber nd [...]* (H, 111, p. 47);

¹ Vocabularul a apărut în „Transilvania”, nr. 13 (1 iulie 1875) și 14 (15 iulie 1875).

- (2) *Mai cu multul spal -m de f r delegea mea i de p catul mieu cur a te-m [...] (D, PÎ, 63r, p. 405);*
- (3) [...] cel ce au fost i iaste, c iscode te i tie **cu am runtul ca un Dumnezeu adeverit** (EÎ, p. 248);
- (4) *Spune-mi, fiule, au doar ai jurat **cu strâmbul** i în ce chip te-ai jurat? (AI, OD, f. 209v, p. 207);*
- (5) [...] carele s scrie **pe am runtul** toate i **cu de-adinsul**, precum de alte ri [...] (CC, I R, 3r, p. 146);
- (6) [...] *Si de Fet pre Fet tindesva mila Pr'acseja Kari cu derept szluseszk lui kari **adeszul** legsezj [...] (apud Dr ganu 1924–1926, p. 148).*

2.2. Nu putem întrevădeea o influen maghiar la aceste forme adverbiale pseudoarticulate men ionate mai sus, deoarece ele cunosc o r spândire mult mai larg i le întâlnim i în texte care nu au alfabet latin i ortografie maghiar .

În acest sens, exemplul de mai jos, g sit într-o tip ritur b lgr - dean (*Pânea pruncilor*) cu slove chirilice, este elocvent i ne ajut s înl tur m o posibil influen maghiar :

- (7) *De ne vom pomeni **adesul** de spre priiatincii no tri i gr i bine de ei i tainele noastre lor le vom ivi (PP, 63r, p. 58).*

2.3. Într-adev r, ultimele dou adverbe extrase de Gr. Sila i din *Psaltirea calviniano-romana versificat* (**nebuniul** i **orbiul**) ne trimit spre un tipar maghiar, mai ales c o apropiere (formal) de afixul maghiar *-ul* se poate întrevădeea.

Intervine îns o întrebare, i anume dac formele explicate de Gr. Sila i (**nebuniulu**, *averbu ca mai diosu orbiulu*, *nebunesce; orbiulu, ca mai susu nebuniulu orbesce, magh. vakmeröképpen*) sunt sigur calchiate sau nu?².

2.3.1. Punerea la îndoial a soluiei propuse se datoreaz faptului c am identificat urm toarea sintagm în paginile unui text înrudit (*Psalterium Hungaricum*) (P, TRVALPH), provenind din aceea i zon i redactat cam în aceea i epoc :

² În maghiar , avem *bolondul* ‘ca un nebun, orbe te, p tima ’.

- (8) *Pre jel ele szegsate syrau/Forte ku orbiu [...]*³ (P, TRVALPH, p. LXIV, 19–20, p. 275).

2.3.2. Prin urmare, din exemplul nostru, reiese că, în limba română, în veacul al XVII-lea, exista un adjecțiv *orbiu*⁴ care intra, alături de prepoziția *cu*, în structura unei locuitori adverbiale, și avea împreună în elesul ‘orbe te’. Acest fapt este evident, mai ales că unitatea frazeologică este precedată de un morfem al categoriei gramaticale a comparației (*forte*).

2.3.2.1. Astfel, înădoiala lui N. Drăganu se poate infirma. Aceasta susținea, fără prea multe argumente, că „dacă în privința lui *am nuntul* am putea avea oarecare înădoi, putându-se ca autorii Dicționarului să-l fie în ele și scos în construcțiile *pre am nuntul*, *cu am nuntul*, *de-am nuntul*, *cu de-am nuntul*, această înădoi nu se poate menține față de *ararul* și *adesul*” (Drăganu 1924–1926, p. 147).

2.4. Dintre formele în *-ul*, *lupiu*⁵ a fost discutat și de V. Bogrea, care vede un „evidență decât regional sau personal, după *farkasul*” (Bogrea 1922–1923, p. 803). În ceea ce ne privește, considerăm că este vorba despre o creație de autor care, cunoșcând limbă maghiară, a încercat să redea cât mai fidel forma românească (în maghiară, avem *farkas módjára* ‘în felul lupilor’, *mint a farkas* ‘ca lupii’ (*nevetheti, sírni* ‘a plângere, a urlă’)).

³ E posibil să avem un împrumut latinesc tardiv. În latină, era întâlnit ca nume propriu *Orbius* (Gaffiot 1967, col. II, p. 1089).

⁴ Suffixul *-iu*, în acest caz nu se mai referă la culoarea substantivului derivat, ci la caracteristica bazei. Opinia noastră este contrară celei propuse de Daniele Pantaleoni (P, TRVALPH, p. 122), care afirmă că „există o problemă în legătură cu sufixarea acestui cuvânt, suffixul *-iu* fiind adăugat de obicei la substantive de tip *aur*, *argint*, *aram* etc. pentru a crea adjecțive precum *auriu*, *argintiu*, *ar miu* etc. O explicație posibilă pentru derivarea cuvântului nostru [s.n. *orbiu*] ar putea fi suffixul maghiar *-ul*, prin care în limba respectivă se creează adverbii pornind de la adjecțive: *magyar* – *magyarul*; *rossz* ‘rău’ – *rosszul*”. În limba română, există o serie de adjecțive în *-iu*, care nu se referă la culoare: *grijuliu*, *mijlociu*, *moliu* etc.

⁵ Adjecțivul *lupiu*, *-ie* este atestat în secolul al XX-lea cu în elesul de ‘care are culoarea părului de lup’, însă noi considerăm că, mai degrabă, ar trebui plecat de la sensul ‘care are caracteristica bazei’. Cu siguranță, acest cuvânt a existat și în vechea română. De asemenea, avem în română și adjecțivul *vulpiu*.

2.5. Forme asemenea toare cu cele anterior discutate întâlne te Gheorghe Chivu în paginile *Dictionarium valahico-latinum*. Autorul observă „avem câteva forme neînregistrate anterior: *ararul* «rar», *adesul* «adesea», *am nuntul* «în mod am nun it», *lupiul*, lupe te, ca lupii, create după modelul adverbelor maghiare derivate cu *-ul*” și consemnate exclusiv în texte bune” (Chivu 2008, p. 56).

2.5.1. Având în vedere faptul că acest dicționar provine tot din zona în care apar texte române și cu ortografie maghiară, s-ar putea ca, în paginile sale, să avem, de fapt, o glosare a unor texte, iar unul dintre acestea să fie chiar *Psaltirea calviniano-romana versificată*.

2.6. Consultarea mai multor dicționare ample ale limbii maghiare pentru a identifica posibile forme primare maghiare calchiate sugeră că nu există un echivalent în *-ul* pentru *orbiul*, iar pe *farkasul* l-am găsit o singură dată (1864) (Czuczor, Fogarasi 1864, p. 64, col. II), de unde reiese că nu era un cuvânt larg și spândit în limba maghiară, din moment ce apare rareori înregistrat (explicat prin *farkas módjára* ‘în felul lupilor’; *farkas gyanánt* ‘a lua pe cineva drept lup’)⁶.

2.7. De altfel, nici în română nu putem afirma că sunt larg și spândite adverbele echivalente ale lui *farkasul*, folosirea lor fiind, mai ales, una dialectală, regională. Totuși și întrările de ce autorii nu au sătăcuit forme românești în texte și a fost nevoie să calchieze.

După cum se stie, româna dispune de mijloace variate de exprimare: pe de o parte avem *orbi* și *orbe te*, iar, pe de altă parte, *lupi* și *lupe te*. Probabil că, în română, la acea vreme, aceste adverbe nu cunoșteau în zona Banat-Hunedoara o întrebunare frecventă și, de aceea, autorul a folosit apel la calcuri după posibile adverbe maghiare.

2.8. La fel, se poate discuta și despre *nebuniul* care se apropie, în ceea ce privește semnificația și afixul, de magh. *bolondul*. În ciuda faptului că nu avem atestate o formă *nebuniu*, trebuie să presupunem, pentru a explica forma prezentă în dicționar.

⁶ Cele mai ample lucrări lucrări lexicografice bilingve româno-maghiare sau maghiaro-române sau cele regionale (ale graiurilor maghiare transilvănene) nici nu menționează. Noi am consultat, în acest sens, DRM, DMR, EMSZ.

2.8.1. Astfel, prin intermediul explicațiilor noastre, se infirmă teoria vehiculată de Nicolae Drăganu, potrivit căreia „e greu de spus cum să-a fi putut deriva iunea acestor trei adverbe din urmă [s.n. *lupiul*, *nebuniul*, *orbiul*] cât timp nu am săngherat sigur cum se rosteau: cu *i* ori cu *.* În cazul cărui rostirea ar fi fost cu *am* putea să ne gândim ori la muierarea consonantei finale a radicalului, mai ales în *nebuniul* < *nebun* < *nebun* [...] ori la al turarea formei arhaice *-jul* a lui *-ul*, cu toate că aceasta se întrebă în a de obiceiu numai în legătură cu cuvintele terminate în vocală” (Drăganu 1924–1926, p. 148).

2.9. Prin urmare, sufixul maghiar *-ul* (iar nu *-iul* sau *-jul* cum propune N. Dragănu) să aibă atât unor baze adjecțivale care aveau deja în structura lor sufixul *-iu*, afix ce permitea crearea unor adverbe ca cele anterior prezentate.

„Inventarea” unor cuvinte era o ultimă soluție pentru grămăticii vremurilor, în speranța că vor reuși să explice cât mai bine cuvintele sau sensurile prezăurate în paginile textelor⁷.

Se observă clar, așa cum anticipă și Nicolae Drăganu, că Halici [autorul *Dictionariumului valachico-latinum*] „vorbea și scria mult mai ușor ungurește decât românește. Iată că așa va fi făcut și în graiul zilnic, mai ales că prietenii săi încă mai mulți se recrutează dintre unguri și să-i cunoască. Graiul său de deci trebuie să fi fost plin de elemente ungurești” (Drăganu 1924–1926, p. 149).

3. Faptele de limbă evidențiate în acest studiu ne dovedesc că, în ceea ce privește derivarea adverbială cu afixul *-ul*, română a imitat, probabil, un model maghiar, în acord cu posibilitatea de a avea două sisteme lingvistice diferite: pe de o parte, cel românesc, pe de altă parte, cel maghiar. Artificialitatea formelor derivate în *-ul*, aflată ca acestea să fie percepute ca străinătate și să nu mai fie întrebă în peste veacuri, nici măcar în zona de proveniență a textelor.

⁷ Vezi cazul lui Teodor Corbea (2001), care inventează o serie de forme care nu se mai regăsesc în literatura autorilor.

BIBLIOGRAFIE

a) *studii i articole:*

- Bogrea 1922–1923 = V. Bogrea, *Contribu ii la studiul sufixelor române ti*, 1. *Un sufix unguresc în române te*, în DR III, 1922–1923, p. 803.
- Ciompec 1985 = Georgeta Ciompec, *Morfosintaxa adverbului românesc. Sincronie i diacronie*, Bucure ti, Editura tiin ific i Enciclopedic , 1985.
- Ciompec 1980 = Georgeta Ciompec, *Observe ii asupra particulelor adverbiale din limba român*, în LR, XXIX, 1980, nr. 2, p. 85–95.
- Draganu 1924–1926 = N. Draganu, *Mihail Halici (Contribu ie la istoria cultural româneasc din sec. XVII)*, în DR IV, 1924–1926, partea 1, p. 77–169.
- Sila i 1875 = Gr. Sila i, *Psaltirea calviniano-romana versificat (Unu document literariu-istoricu de in secl. XVII)*, în „Transilvania”, VIII, 1875, nr. 12, p. 141–145; 13, p. 151–153; nr. 14, p. 160–163.

b) *dic ionare:*

- Corbea 2001 = Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*. Edi ie de Alin Mihai Gherman, vol. I. *Studiu introductiv, note i text*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2001.
- Czuczor, Fogarasi 1864 = Czuczor Gergely, Fogarasi János, *A Magyar nyelv szótárrá*, második kötet, Pest, Emich Gusztáv Magyaer Akademia Nyomdasznál, 1864.
- Chivu 2008 = Studiu lingvistic. Adverbul, în *Dictionarium valachico-latinum. Primul dic ionar al limbii române*. Studiu introductiv, edi ie, indici i glosar de Gh. Chivu, Bucure ti, Editura Academiei Române, 2008.
- Gaffiot 1967 = Félix Gaffiot, *Dictionnaire illustré latin-français*, Paris, Éditions Hachette, 1967.
- DMR = Kelemen Béla, Szász Lörincz (coord.), *Dic ionar maghiar-român/Magyar-román szótár*, vol. I (A–J), Bucure ti, Editura Academiei Române, 2010.
- DRM = Emil Petrovici, Kelemen Béla (coord.), *Dic ionar român-maghiar*, vol. I (A–L), Bucure ti, Editura Academiei Române, 1964.
- EMSz = Szabó T. Attila (coord.), *Erdély Magyar szótörténeti tér*, vol. III (Kötet EH–Felzs), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982.

c) *izvoare:*

- CC, I R = Constantin Cantacuzino, *Istoria râi Rumâne ti*. Edi ie critic , studiu filologic, studiu lingvistic, glosar i indice de nume proprii de Otilia Dragomir, Bucure ti, Editura Academiei Române, 2006.
- PÎ = Dosoftei, *Psaltirea de-n les*. Text stabilit i studiu lingvistic de Mihaela Cobzaru, Ia i, Casa Editorial Demiurg, 2007.

- EÎ = *Evanghelie învătoare* (Govora, 1642). Ediție, studiu introductiv, note și glosar de Alin-Mihai Gherman, București, Editura Academiei Române, 2011.
- H = *Herodot*. Traducere românească publicată după Manuscriptul găsit la Mănăstirea Cozia de Nicolae Iorga, Vîlenii de Munte, Tipografia «Neamul Românesc», 1909 (ediție anastatică, București, Editura Artemis, 2003).
- AI, OD = Antim Ivireanul, *Opere. Didachii*. Ediție de Gabriel Trempel, București, Editura Minerva, 1997.
- P, TRVALPH = Daniele Pantaleoni, *Texte române și vechi cu alfabet latin: Psalmorum Hungaricum, în traducere anonim din secolul al XVII-lea*, Timișoara, Editura Universității de Vest, 2008.
- PP = *Pânea pruncilor sau Învătarea credinței creștine și strâns în mică* . Ediție îngrijită de Florina Ilis. Studiu istoric de Ovidiu Ghitta. Studiu filologic de Florina Ilis, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2008.

UN ANCIEN SUFFIXE ADVERBIAL RÉGIONAL: *-UL* (Résumé)

Dans son intervention, l'auteur se propose de discuter du problème d'un affixe adverbial à caractère régional entré en roumain suite aux contacts linguistiques roumano-hongrois. Cet affixe est présent seulement dans des textes anciens parus dans la zone comprise entre le Banat et Hunedoara, au Moyen Âge, écrits en roumain, en utilisant l'alphabet latin et l'orthographe hongroise.

Il semble que ce suffixe (*-ul*) soit d'origine magyare (voire *rosszul* ‘faiblement, follement, simplement’), étant donné qu'il est très fréquent dans cette langue où il est employé avec une valeur adverbiale. Le problème essentiel est de démontrer qu'il existe deux affixes *-ul*, le premier entrant dans la structure des adverbes calqués d'après le modèle hongrois (*nebuniul*), et le second, dans la structure des adverbes anciens roumains (*adesul*). L'auteur s'attarde aussi sur l'origine des radicaux auxquels s'attache ce suffixe.

CUVINTE-CHEIE: *adverb, diacronie, derivare, sufixe, contacte lingvistice.*

KEYWORDS: *adverb, diachrony, derivation, suffix, languages in contact.*

*Universitatea „Babeș-Bolyai”
Facultatea de Litere
Cluj-Napoca, str. Horea, 31*